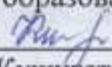
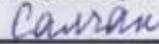

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Кара-Хольская средняя общеобразовательная школа
имени К.С.Шойгу с.Кара-Холь
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

РАССМОТРЕНА
Педагог дополнительного
образования

/Кужугет Ч.И./

СОГЛАСОВАНА
зам.директора по ВР

/Салчак А.А./

УТВЕРЖДЕНА
Директор МБОУ
Кара-Хольской СОШ
им.К.С.Шойгу с.Кара-Холь

/Монтуш А.С.
Приказ № 8
от «30» августа 2024г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

внеурочной деятельности

«Улусчу ужурлар»

(«Народоведение»)

для обучающихся 8 «а», «б» классов

Учитель: Кужугет Чочагай Ивановна

с.Кара-Холь, 2024

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Оол уругларның кижизидилгезинче онзагай кичээнгей салыры амгы үеде эргежок чугула апарган. Өзүп олулар оол уругну ёзулуг эр кылдыр кижизидер сорулга бистиң мурнувуста туруп турар. Ёзулуг тыва эр шинчилиг маадырның бүдүжүн өгбелеривис тоолдарда, төөгү чугааларда арттырып каан болгай.

Бо хүннерде эр улус төлептиг мөзүзүн салбайн чоруурлар. Бисте алдарлыг малчыннар, аңчылар, тудугжулар, чурукчулар, эртемденнер, мөгелер дээш, янзы-бүрү мергежилдерге бодунуң талантызын, күчү-күжүн, кызыл дерин үндүрүп чоруур төлептиг эр кижилер эвээш эвес.

Ынчалза-даа чамдык төлеп чок болуушкуннар тыва чоннуң ат-алдарын куду базып, күзенчиг эвес түңнелдерге чедирип турар. Оол уругларның школаны ара каар чоруу, эртем-номга, күш-ажылга сундузу кудулай бергени бисти дүвүредип турар. Оол уругнуң мөзү-шынарын, эрзиг бүдүжүн быжыглаар, өгбелерниң төлептиг аажы-чаңын, ёзулалдарын, ужурларын ханыладыр сорулга-биле тыва школаның өөредилге системазынче «Эрниң эреси» деп тускай эртемни киирер деп саналдавышаан, аңаа хамаарыштыр баштайгы чижек программаны сүмелеп турар.

ПРОГРАММАНЫҢ ЧУГУЛАЗЫ

Бо эртемни өөредип тургаш, темаларга хамаарышкан чүүлдерни амыдырал-биле холбаштырып, үлегерлиг кижилерни чалап, ажык чугааларны өөреникчилер-биле кады кылза чогуур. Ооң-биле чергелештир чуртталгазында частырыглар кылып чорааш, амгы үеде бо талазы-биле чагыг, сүме берипки дег улустар-биле кады чугаалажылгаларны кылыры артык эвес деп санап турар бис. А ынчаарга кандыг-бир билиглерни, бодалдарны, саналдарны бээрде, мораль, дужаал кылдыр эвес, а амы-хуунуң сүмези, деткимчези кылдыр эрттирзе чогуумчалыг болур. Чүге дизе башкы болгаш өөреникчи кижиниң бот-бодунга хамаарылгазы «чагырыкчы – чалча» болу бээр болза, ук билиглерниң ужур-утказы, дээштии салдар чок апаар дээрзи чугаажок. Маңаа эр башкының билии, бот-талантызы, эң-не кол чүүл – кижиге деп кижиге ынакшыл улуг деткимчени бээр.

Оолдар кичээл үезинде башкының удуртулгазы-биле ажылдап, бот-шынар сайгарылгаларын кылып, аңаа шын үнелелди берип шыдаар кылдыр чаңчыгып өөренир. Мындыг чергелиг кичээлдерге башкы оолдарга хандыр боданыр органы бээр.

Бо эртемни өөредип тургаш, башкы чүгле программада кирген темалар-биле кызыгаарлаттынмайн, өске-даа хевирлерниң кичээлдерин эрттирип болур. Чижээ, «Оол уругнуң чугаа культуразы» деп тускай бөлгүм туруп болгай. «Эрниң эреси, эзирниң кашпагайы», «Аныяк тоолчу», «Аныяк чурукчу» (сиилбикчи), «Ус дарган», «Эки малчын» (кадарчы) дээн чижектиг класс азы школа чергелиг мөөрейлерни чаңчыл кылдыр (чылда бир катап) эрттирерин чүге дүрүмчүдүп албас деп.

ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ:

- оол уругларга амыдырал-чуртталгага херек билиглерни быжыглаары;
- өгбелерниң эрткен болгаш амгы үеде мөөнөп алган депшилгелиг күш-ажылчы дуржулгазын «эр болуп, эзер дергизинден туттуна берген» оолдарга дамчыдары;
- күш-шыдал талазы-биле тускай теоретиктиг билиглерни оол уругларга бээри;
- чоннуң төөгүзүн, эр кижиге хамаарыштырган ёзу-чаңчылдарын, хоойлуларын, ужурларын, ол ышкаш нацияның чогуп мандыры дээш карак кызыл чүткүлдү, күзелди, хемчеглерни оол уругларга билиндирери;

- чараш чүүлге сонургалды сайзырадыры.

ӨӨРЕДИЛГЕ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

№	Кезектер- ниң №	Кезектери	Шактар хуваалдазы
1		Кирилде кичээл	1
2	I кезек	Мөзү-шынар кижизидилгезиниң үндезиннери	8
3	II кезек	Күш-ажыл кижизидилгези	9
4	III кезек	Күш-шыдал кижизидилгези	8
5	IV кезек	Эстетиктиг кижизидилге	8
6		Ниити шак	34

ПРОГРАММАНЫҢ ДОПЧУЗУ

Кирилде кичээл

Тыва чоннуң келир үези. Амгы үеде тываларның байдалы. Аныктарның амгы болгаш келир үези. Оол уругнуң чуртталгага ролю. Бот-кижизидилгениң кижиниң сайзыраарына болгаш нацияның салым-хуузунга ужур-дузазы.

1-ги кезек.

МӨЗҮ-ШЫНАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Кирилде тема. Мөзү-шынар деп чүл? «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кунундан» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр.

Кижиниң аажы-чаңы салгал дамчып кээр бе азы кижизидилгеде бе (диспут)?

Салым-чаяан деп чүл? Сагыш-сеткилди байлакшыдары. Оол уругнуң бирги ынакшылы, ооң онзагайы болгаш кижиге салдары.

Хүндүлээчел чорук. Кыс уругларга хамаарылга. Оларга тураскааткан чогаалдар (ажык чугаа).

Эки эш деп кымны ынча дээрл? Эжишкилер аразында ниити сонургал, ниити билчииникин, ниити бүзүрел. Берге үеде бот-бодунга дузалажыры. «Эр кижиниң эр эжиниң» найыралының үнези. Найырал дугайында чогаалдар.

Төрөөн дыл – культураның кол өзээ. Төрөөн дылын, культуразын билбеске нация чиде бээр. Мөзү-шынарның амгы үеде бедик болуру – тыва нацияның чогумчалыг мандырынының кол үндезини.

«Эки аъттың ээзи хөй, эки кижиниң эжи хөй» деп үлегер чугаага хамаарыштыр кыска тайылбыр. Биче сеткил, дузааргак чорук. Бодундан биче кижилерге хамаарылга. Улуг улусту хүндүлээри. Өжеш, хомудаачал, хорадаачал болбазы. Бодунуң чаңгыс классчыларын, таныыр кижилерин үнелеп көөрү (оюн-кичээл).

Оол уругнуң мага-бодунга хар-назы аайы-биле болур өскерилгелер. Назын өскерилгезиниң үезинде бодун алдынары.

«Довук дег ак, даг дег караны базар» деп үлегер домактың ужур-дузазы. Эрткен болгаш амгы үеде тываларның ак, караны (экини, бакты) ылгай көөрүнүң онзагай байдалдары. Мерген угаан, ажилгыр чорук, биче сеткил – кижиге херек өртег чок шынарлар.

«Кижизидилге» деп сөстүң делгеренгей утказы. Угаан-сарыылдыг чорукту кижизидериниң аргалары. Күштеп-күчүлээшкинниң, порнографияның, видеокиноларның анык өскенге чедирип турар чогумча чок салдары. Сагыш аймааралы.

Арага, таакпы, кара таакпы – амгы үениң аныктарының дайзыннары (үрекчилери). Араганың организмге салдары, хоразы. Арагалаашкын – нация узуткаарының чепсээ. Таакпының кижиге чедирер хоразы.

2-ги кезек.

КҮШ-АЖЫЛ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

Үени шын ажыглаарыңа хүн чурумунуң ажык-дузазы. Ажыл-херек планнаашкыны. Бот-чаңчыктырылга (бот-үнелел кичээли). Неделяның бот-планы, ооң күүселдези, сайгарылгазы.

Мал ажыл-агыйы – тыва чоннуң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыны, адыры. Ооң чуртталгага ужур-дузазы. Тываның мал ажыл-агыйларының хевирлери: бода мал, шээр мал, чылгы мал, иви мал ажыл-агыйлыг дээш оон-даа ыңай. Оол уругларның мал ажыл-агыйыңа киржилгези. Тываның мурнакчы малчыннарының овор-хевири (Дажы-Намчал Ооржак, Лопсанчап Ооржак, Иван Сафонов, Чола Монгуш дээш оон-даа ыңай).

Аңныыр ажыл-агыйы – тываларның шаг-төөгүден ажылы. Аңнаарының үелери. Бичиизинден тура аңнаарыңа мергежири, улусчу чаңчылдар болгаш ужурлар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы.

Тараа тарыыры, суггары, ажаары. Сиген кезилдези. Сигенни бөлери, сарааттаары. Токпак-ыяш белеткели. Ол-ла бүгү ажылдарга оолдарның киржилгези, күш-ажылга чаңчыгары, дадыгары. Оолдар кандыг-кандыг ажылдарны колдап кылып турарыл (ажык чугаа)?

Школага күш-ажыл кичээлдеринге кылып өөренип алган ажылдары, оларны өг-бүлө ажылыңа ажыглап турары (ажык чугаа).

Шевер кижилер дугайында чугаа. «Кара дарган», «Дарган ашак», «Дарган» деп шолла аттарның тыптып кээри – кижиниң күш-ажылга ынаанда. Маржымал Ондар, Көгел Саая, Бригад Дүпчүр дээш оон-даа ыңай шевер кижилерниң овор-хевири.

Угаан ажылы – күш-ажылдың бир хевири. Өөредилге – кижиниң хүлээлгези. Өөрениринге бот-чаңчыктырылга. Тываның эртемденнери (Ш. Ч. Сат, И. Д. Кызыл-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Д. С. Куулар, М. Х. Маңнай-оол, Ю. А. Аранчын, К. Б. Салчак, Я. Ш. Хертек, К. О. Шактаржык, Х. О. Ондар, Д. Б. Бузур-оол дээш о.ө.).

Школаның күш-ажылчы чаңчылдары. Оларның кижизидилгеге ужур-дузазы. Өскениң ажылын үнелеп көөрү, хүндүлээри (аштакчыларның болгаш анаа ажылчыннарының).

Ада-иелерниң ажылы. Аңаа оолдарның киржилгези (ажык чугаа).

Өг, бажың ажылы деп чүл? «Кежээниң мурнунда хүндү».

Тараадан кылыр тыва чемнер, олар-биле холбашкан ажыл. Сүттен кылыр чемнер, оларны белеткээри.

Эъттен кылыр чемнер. Хойну дөггерери – кижиниң ажылы. Ооң технологиязы (чуруму). Хой дөггерерде, эът кезерде, хайындырарда болгаш үлээрде сагыыр улусчу ужурлар.

Кат-чимистен кылыр чемнер. Олар-биле холбашкан ажылдарга оолдарның киржилгези, аңаа мергежири.

Ыяш чарары, суглаары. Аңаа бичии болгаш элээди оолдарның дорт хүлээлгези. Өгнүң (бажыңның) өске-даа үүрмек ажылдары.

Өг (бажың) ажылының дугайында ажык чугаа. Народная педагогика

Сиген кезери. Оолдарның чажындан тура кылып билир ужурлуг ажылы. Орта белеткел, мага-бот быжыглаарыңа ажык-дузазы. Сиген кезер эт-херекселдер. Кым сиген кезилдезинге киришкенил, ооң онзагай талаларын чугаалаар (ажык чугаа).

3-кү кезек.

КҮШ-ШЫДАЛ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

Күш-шыдал культуразы деп чүл? Ооң кижиге ажык-дузазы. Күш-культура-биле кичээлдээриниң үези, хевири, чепсээ. Күш-шыдал теориязының дугайында билиг.

Практиктиг кичээл үезинде теорияны (тускай билиглерни) шингээдип алыры. Күш-шыдал мергежилгелерин теория-биле холбап кичээлдээриниң чугулазы.

Кижиниң мага-бодунуң тургузуу. Күш-культура-биле кичээлдеп тургаш, мага-ботту сайзырадыры.

Хүн, суг, агаар-биле мага-ботту дадыктырары.

Арага, таакпының күш-культуржу, спортчу кижиге хоразы. Тыва Республиканың хоочун болгаш билдингир спортчуларының овор-хевири. (Сүүр-оол Ондар – тыва хүреш;

Николай Кувезин – хол бөмбүү; Игорь Чамзо – ча адары; Владимир Аяс, Маадыр Монгуштар. Иван Хураган тыва болгаш хостуг хүрештин мастерлери дээш оон-даа өскелер). Мээң ынак спортум (ажык чугаа).

Тыва оюннар. Тевектээри, ооң күш-шыдал кижизидилгезинге ажык-дузазы (лекция).

Тевектээриниң аргалары (анаа тевери, далгыыры, чиңнээри, кызыл чиң, човадыры). Практиктиг кичээлдер.

Аргамчы – эр кижиниң эдилели. Ооң янзы-бүрү аттары (сыдым, баг, чеп, хендир аргамчылар, сөдүрге). 9

Шалбалап ойнаары. Ооң аргалары, күш-шыдал белеткелинге ажык. Практика кырында шалбалап ойнаар, шалбаның чажыттарын илередир.

Тыва национал спорт. Ооң эрткен болгаш амгы үелерде хөгжүлдеси. Эр кижиниң спортчу үш мөөрейи (хүреш, аът чарыжы, ча адары). Тыва тоолдардан үзүндүлөр («Каңгывай-Мерген», «Мөгө-Шагаан-Тоолай»).

Хүреш – тыва национал спорттуң бир хевири. Мөгө кижиниң хеви. Хүрештин кол дүрүмнери, аргалары. Мөгелерге тыпсыр тускай шола аттар. Мөгө кижиниң бот-алдыныышкыны, бот-аргалары. Бот-белеткел – чедишкинниң үндезини.

Хүреш маргылдааларының дугайында ажык чугаа. Хүреш маргылдаазына киржилге, ону сайгарары. Класстың (школаның) бирги чери дээш хүреш маргылдаазы (уругларның көрүкчүлөр болуру албан).

Спортчу тура-сорук, ону чедип алыры. Күш-шыдалдың өзүлдеси, күш-культураның үзүктел чок болуру болгаш чоорту сайзыраарының принциви (дүрүмнер).

Күш-культура, спорт-биле интернационалчы, патриотчу шынарларны чедип алыры. Өске чоннарның кижилери-биле харылзаа, эп-найырал. Патриотизм деп чүл? Класстың, школаның, кожууннуң, республиканың спортчу ат-алдары.

4-кү кезек.

ЭСТЕТИКТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ

«Чаражын!» деп кажан ынча дээрил? Чараш чүүлдер дугайында билиглер (бойдустуң, кижиниң, эт-херекселдерниң дээш о.ы.).

Кижиниң иштики болгаш даштыкы чаражы. «Чыланнын шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп үлегер чугаага бодалдарын илередир.

Угаан-бодалдың чаражын чедип алыры. Билдингир чогаалдардан үзүндүлөрни сайгарар.

Чараш кижини деп кымыл? Бодунуң өг-бүлезинде кижилерниң болгаш үези кыс уругларның чараш талаларын эскерери.

Оол уругнуң бодун ап билири. Даштыкы хевири (идик-хеви, бажының дүгү, арыг-сили, дурт-сыны, шимчээшкннери, ээлдек-эвилеңи, кылаштаары дээш оон-даа өске).

Бот-негелде болгаш ооң күүселдези.

Эр кижиниң хөөмей, сыгыды – тыва кижиниң чоргааралы.

Эр кижиниң бойдус-биле тудужу. Ыяш-даштың, оът-сигенниң, аң-меңниң бот-тускайлаң чаражы, оларны эскерип билири.

Бойдус болгаш ону хумагалаары.

Ыры-хөгжүм дугайы. Ооң чаражы, кижиге ужур-дузазы. Тыва аялганың онзагайы. Тыва композиторларның (А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, С. Бюрбе, Вл. Тока, Х. Дамба, С. Базыр-оол, А. Танов, Б. Кенеш дээш оон-даа өске) аялгаларының онзагайы (чаражы).

Түңнел кичээл. Амыдыралда, бойдуста, кижилерде, эдилелдерде чараш чүүлдү эскерип билири – кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң илерээшкни.

«ЭР ЧОЛ» деп КУРСТУҢ КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

№	Темаларның аттары	Шагы	Ай, хүнү	
			8а План ёзугаар	8б План ёзугаар
1	Кирилде кичээл Тыва чоннуң келир үези. Амгы үеде тываларның байдалы. Аныяктарның амгы болгаш келир үези. Оол уругнуң чуртталгага ролю. Бот-кижизидилгениң кижиниң сайзыраарынга болгаш нацияның салым-хуузунга ужур-дузазы.	1	04.09	02.09
	1-ги кезек. МӨЗҮ-ШЫНАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ ҮНДЕЗИННЕРИ	8		
2	Мөзү-шынар деп чүл? «Киж болуру чажындан, аът болуру кунундан» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр. Сагыш-сеткилди байлакшыдары. Оол уругнуң бирги ынакшылы, ооң онзагайы болгаш кижиге салдары. Хүндүлээчел чорук. Кыс уругларга хамаарылга. Оларга тураскааткан чогаалдар (ажык чугаа).	1	11.09	09.09
3	Эки эш деп кымны ынча дээрил? Эжишкилер аразында ниити сонуургал, ниити билчишкин, ниити бүзүрел. Берге үеде бот-бодунга дузалажыры. «Эр кижиниң эр эжиниң» найыралының үези. Найырал дугайында чогаалдар.	1	18.09	16.09
4	Төрээн дыл – культураның кол өзээ. Төрээн дылын, культуразын билбеске нация чиде бээр. Мөзү-шынарның амгы үеде бедик болуру – тыва нацияның чогумчалыг мандырынының кол үндезини.	1	25.09	23.09
5	«Эки аъттың ээзи хөй, эки кижиниң эжи хөй» деп үлегер чугаага хамаарыштыр кыска тайылбыр. Биче сеткил, дузааргак чорук. Бодундан биче кижилерге хамаарылга. Улуг улусту хүндүлээри. Өжөш, хомудаачал, хорадаачал болбазы. Бодунуң чаңгыс классчыларын, таныыр кижилерин үнелеп көөрү (оюн-кичээл).	1	02.10	30.09
6	Оол уругнуң мага-бодунга хар-назы аайы-биле болур өскерилгелер. Назын өскерилгезиниң үезинде бодун алдынары.	1	09.10	07.10
7	«Довук дег ак, даг дег караны базар» деп үлегер домактың ужур-дузазы. Эрткен болгаш амгы үеде тываларның ак, караны (экини, бакты) ылгай көөрүнүң онзагай байдалдары. Мерген угаан, ажылгыр чорук, биче сеткил – кижиге херек өртек чок шынарлар.	1	16.10	14.10
8	«Кижизидилге» деп сөстүң делгеренгей утказы. Угаан-сарыылдыг чорукту кижизидериниң аргалары. Күштеп-күчүлээшкиннин, порнографияның, видеокиноларның аныяк өскөнгө чедирип турар чогумча чок салдары. Сагыш аймааралы.	1	23.10	21.10
9	Арага, таакпы, кара таакпы – амгы үениң аныяктарының дайзыннары (үрекчилери). Араганың организмге салдары, хоразы. Арагалаашкын – нация узуткаарының чепсээ. Таакпының кижиге чедирер хоразы.	1	06.11	11.11
	2-ги кезек. КҮШ-АЖЫЛ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ	9		

10	Үени шын ажыглаарыңа хүн чурумунуң ажык-дузазы. Ажыл-херек планнаашкыны. Бот-чаңчыктырылга (бот-үнелел кичээли). Неделяның бот-планы, ооң күүселдези, сайгарылгазы.	1	13.11	18.11
11	Мал ажыл-агыйы – тыва чоннуң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыны, адыры. Ооң чуртталгага ужур-дузазы. Тываның мал ажыл-агыйларының хевирлери: бода мал, шээр мал, чылгы мал, иви мал ажыл-агыйлыг дээш оон-даа ыңай. Оол уругларның мал ажыл-агыйыңа киржилгези. Тываның мурнакчы малчыннарының овор-хевири (Дажы-Намчал Ооржак, Лопсанчап Ооржак, Иван Сафонов, Чола Монгуш дээш оон-даа ыңай).	1	20.11	18.11
12	Аңныыр ажыл-агыйы – тываларның шаг-төөгүден ажылы. Аңнаарының үелери. Бичиизинден тура аңнаарыңа мергежири, улусчу чаңчылдар болгаш ужурлар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы.	1	27.11	25.11
13	Тараа тарыыры, суггарары, ажаары. Сиген кезилдези. Сигенни бөлери, сарааттаары. Токпак-ыяш белеткели. Ол-ла бүгү ажылдарга оолдарның киржилгези, күш-ажылга чаңчыгары, дадыгары. Оолдар кандыг-кандыг ажылдарны колдап кылып турарыл (ажык чугаа)? Школага күш-ажыл кичээлдеринге кылып өөренип алган ажылдары, оларны өг-бүле ажылыңа ажыглап турары (ажык чугаа).	1	04.12	02.12
14	Шевер кижилер дугайында чугаа. «Кара дарган», «Дарган ашак», «Дарган» деп шола аттарның тыптып кээри – кижиниң күш-ажылга ынаанда. Маржымал Ондар, Көгел Саая, Бригад Дүпчүр дээш оон-даа ыңай шевер кижилерниң овор-хевири.	1	11.12	09.12
15	Угаан ажылы – күш-ажылдың бир хевири. Өөредилге – кижиниң хүлээлгези. Өөрениринге бот-чаңчыктырылга. Тываның эртемденнери (Ш. Ч. Сат, И. Д. Кызыл-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Д. С. Куулар, М. Х. Маңнай-оол, Ю. А. Аранчын, К. Б. Салчак, Я. Ш. Хертек, К. О. Шактаржык, Х. О. Ондар, Д. Б. Бузур-оол дээш о.ө.).	1	18.12	16.12
16	Школаның күш-ажылчы чаңчылдары. Оларның кижизидилгеге ужур-дузазы. Өскениң ажылын үнелеп көөрү, хүндүлээри (аштакчыларның болгаш анаа ажылчыннарның). Ада-иелерниң ажылы. Аңаа оолдарның киржилгези (ажык чугаа). Өг, бажың ажылы деп чүл? «Кежээниң мурнунда хүндү».	1	25.12	23.12
17	Тараадан кылыр тыва чемнер, олар-биле холбашкан ажыл. Сүттен кылыр чемнер, оларны белеткээри. Эъттен кылыр чемнер. Хойну дөггерери – кижиниң ажылы. Ооң технологиязы (чуруму). Хой дөггерерде, эът кезерде, хайындырарда болгаш үлээрде сагыыр улусчу ужурлар. Кат-чимистен кылыр чемнер. Олар-биле холбашкан ажылдарга оолдарның киржилгези, анаа мергежири.	1	15.01	13.01
18	Бяш чарары, суглаары. Аңаа бичии болгаш элээди оолдарның дорт хүлээлгези. Өгнүң (бажыңның) өске-даа үүрмек ажылдары. Өг (бажың) ажылының дугайында ажык чугаа. Народная педагогика Сиген кезери. Оолдарның чажындан тура кылып билир	1	22.01	20.01

	ужурлуг ажылы. Орта белеткел, мага-бот быжыглаарына ажык-дузазы. Сиген кезер эт-херекселдер. Кым сиген кезилдезинге киришкенил, ооң онзагай талаларын чугаалаар (ажык чугаа).			
	3-кү кезек. КҮШ-ШЫДАЛ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ	8		
19	Күш-шыдал культуразы деп чүл? Ооң кижиге ажык-дузазы. Күш-культура-биле кичээлдээриниң үези, хевири, чепсээ. Күш-шыдал теориязының дугайында билиг.	1	29.01	27.01
20	Практиктиг кичээл үезинде теорияны (тускай билиглерни) шингээдип алыры. Күш-шыдал мергежилгелерин теория-биле холбап кичээлдээриниң чугулазы. Кижиниң мага-бодунуң тургузуу. Күш-культура-биле кичээлдеп тургаш, мага-ботту сайзырадыры. Хүн, суг, агаар-биле мага-ботту дадыктырары.	1	05.02	03.02
21	Арага, таакпының күш-культуржу, спортчу кижиге хоразы. Тыва Республиканың хоочун болгаш билдингир спортчуларының омур-хевири. (Сүүр-оол Ондар – тыва хүреш; Николай Кувезин – хол бөмбүү; Игорь Чамзо – ча адары; Владимир Аяс, Маадыр Монгуштар. Иван Хураган тыва болгаш хостуг хүрештин мастерлери дээш оон-даа өскелер). Мээң ынак спортум (ажык чугаа).	1	12.02	10.02
22	Тыва оюннар. Тевектээри, ооң күш-шыдал кижизидилгезинге ажык-дузазы (лекция). Тевектээриниң аргалары (анаа тевери, далгыыры, чиннээри, кызыл чин, човадыры). Практиктиг кичээлдер.	1	19.02	17.02
23	Аргамчы – эр кижиниң эдилели. Ооң янзы-бүрү аттары (сыдым, баг, чеп, хендир аргамчылар, сөдүрге). 9 Шалбалап ойнаары. Ооң аргалары, күш-шыдал белеткелинге ажыы. Практика кырында шалбалап ойнаар, шалбаның чажыттарын илередир.	1	26.02	24.02
24	Тыва национал спорт. Ооң эрткен болгаш амгы үелерде хөгжүлдези. Эр кижиниң спортчу үш мөөрейи (хүреш, аът чарыжы, ча адары). Тыва тоолдардан үзүндүлөр («Каңгывай-Мерген», «Мөге-Шагаан-Тоолай»). Хүреш – тыва национал спорттуң бир хевири. Мөге кижиниң хеви. Хүрештин кол дүрүмнери, аргалары. Мөгелерге тыпсыр тускай шола аттар. Мөге кижиниң бот-алдыныышкыны, бот-аргалары. Бот-белеткел – чедишкинниң үндезини.	1	05.03	03.03
25	Хүреш маргылдааларының дугайында ажык чугаа. Хүреш маргылдаазына киржилге, ону сайгарары. Класстың (школаның) бирги чери дээш хүреш маргылдаазы (уругларның көрүкчүлөр болуру албан).	1	12.03	10.03
26	Спортчу тура-сорук, ону чедип алыры. Күш-шыдалдың өзүлдези, күш-культураның үзүктел чок болуру болгаш чоорту сайзыраарының принциви (дүрүмнер). Күш-культура, спорт-биле интернационалчы, патриотчу шынарларны чедип алыры. Өске чоннарның кижилери-биле харылзаа, эп-найырал. Патриотизм деп чүл? Класстың, школаның, кожууннун, республиканың спортчу ат-алдары.	1	19.03	17.03
	4-кү кезек. ЭСТЕТИКТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ	8		

27	«Чаражын!» деп кажан ынча дээрил? Чараш чүүлдер дугайында билиглер (бойдустун, кижиниң, эт-херекселдерниң дээш о.ы.).	1	02.04	07.04
28	Кижиниң иштики болгаш даштыкы чаражы. «Чыланньң шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп үлегер чугаага бодалдарын илередир. Угаан-бодалдың чаражын чедип алыры. Билдингир чогаалдардан үзүндүлерни сайгарар.	1	09.04	14.04
29	Чараш кижиде кымыл? Бодунуң өг-бүлезинде кижилерниң болгаш үези кыс уругларның чараш талаларын эскерери.	1	16.04	21.04
30	Оол уругнуң бодун ап билири. Даштыкы хевири (идик-хеви, бажының дүгү, арыг-сили, дурт-сыны, шимчээшкинери, ээлдек-эвилени, кылаштаары дээш оон-даа өске). Бот-негелде болгаш ооң күүселдези.	1	23.04	28.04
31	Эр кижиниң хөөмей, сыгыды – тыва кижиниң чоргааралы.	1	30.04	05.05
32	Эр кижиниң бойдус-биле тудужу. Бяш-даштын, ойт-сигенниң, аң-меңниң бот-тускайлаң чаражы, оларны эскерип билири. Бойдус болгаш ону хумагалаары.	1	07.05	12.05
33	Ыры-хөгжүм дугайы. Ооң чаражы, кижиге ужур-дузазы. Тыва аялганың онзагайы. Тыва композиторларның (А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, С. Бюрбе, Вл. Тока, Х. Дамба, С. Базыр-оол, А. Танов, Б. Кенеш дээш оон-даа өске) аялгаларының онзагайы (чаражы).	1	14.05	19.05
34	Түңнел кичээл. Амыдыралда, бойдуста, кижилерде, эдилелдерде чараш чүүлдү эскерип билири – кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң илерээшкини.	1	21.05	26.05
	Ниити-биле	34ш		

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Амгы үеде кыс уругларны тускай кижизидериниң айтырыглары чидигленип , оларны чараш омур-хевирлиг, мөзү-шынар талазы-биле төлептиг кылдыр хевирлээрин амыдырал боду-ла негеп келген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарында, ёзулалдарында, суртаалдарында, хоругларында болгаш делегейниң чоннарының курлавырында кыс уругнуң бүдүштүг болуп сайзыраарыңга хамаарышкан кончуг байлак дуржулга бар.

Кыс кижиниң бүдүштүг мөзү-шынары, туруштуу бистиң амыдыралывысты байлакшыдар, хей-аът кириер болгаш сайзырадыр. Кыс кижиде дээр-ле бистиң эргелиг уруувус, буянныг угбавыс, шынчы эживис, ынак ававыс, хүндүлүг кырган-ававыс болур. Мындыг шынарлыг келир үениң кыс кижизиниң амыдыралга чугулазын барымдаалаш, тыва школаның 7-ги класынга «Кыстың бүдүжү» деп шенелделиг эртемни

ПРОГРАММАНЫҢ СОЛУГАЗЫ

1. Кыс уругнуң чараш бүдүжүн улусчу чаагай чаңчылдарга, сагылгаларга, ол ышкаш кижиде төрөлгөтөнниң депшилгелиг педагогтуг культуразыңга даянып тургаш хевирлээри, кижизидери, сайзырадыры.

2. Бо эртемниң дузазы-биле кыс уругну төрөлзек, акызырак, угбазырак, дуңмазырак, төлзүрек амыдыралчы шынарларга кижизидип, кол сорулгаларның бирээзинге кыс уругнуң арыг-чаагай арын-нүүрүн, ооң чоргааралын, ниити культуразын, эртем-билиин хамаарыштырар.

ӨӨРЕДИЛГЕ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

№	Эгелер- ниң №	Эгелери	Шактар хуваалдазы
1	I эге	К и и р и л д е к и ч э э л . Кыс кижиде амыдыралдың ээзи, идегели, ынаныжы(кол билиглер)	1
2	II эге	«Мөзү-шынар кижизидилгези»	8
3	III эге	«Аажы-чаң хөөннежилгези». Кыс уругнуң бодун алдынарының ужурулары	9
4	IV эге	«Чугаа аяны». Чугаа культуразы	8
		Ниити шак	34

ПРОГРАММАНЫҢ ДОПЧУЗУ

I эге. КЫС КИЖИ – АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭЭЗИ, ИДЕГЕЛИ, ЫНАНЫЖЫ

«Кыстың бүдүжү» деп эртемниң сорулгалары. Кыс кижиниң ыдыктыг хүлээлгелериниң дугайында беседа. Улусчу педагогикада кыс кижиниң амыдыралга ачы-дузазы.

«Кыс уругнуң аксы чыдывас болза, томаанны эки», «Аныяндан адың камна» деп үлегер домактарның ужуру-утказы.

Тыва улустуң аас чогаалында кыс кижиниң омур-хевири (даштыкы байдалы болгаш иштики сагыш-сеткили).

Ажык чугаа «Авамның (угбамның) чылыг холдары».

1) Мээң авам (угбам) – чоргааралым.

2) Авамның (угбамның) кылыр ажылдары.

3) Авамның (угбамның) чараш, онза бүдүштүг талалары.

Чогаадыкчы даалга: аваңарның (угбамның) допчу намдарын, ооң төрөл-салгалын бижиир, аас-биле тайылбырлаар. Бо темага чогаадыг бижиип болур.

Т а й ы л б ы р: Бир эвес авазы чок өскүс уруг болза, кырган-авазынын, угбазынын, даай-авазынын азы кандыг-бир чоок төрели херээжен кижиниң дугайында бижип болур.

II эге. МӨЗҮ-ШЫНАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

«Идик бакта эжик ырак» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр.

Кыс уругнуң бодун алдынары: даштыкы хевири (дурт-сыны, шимчээшкиннери, кылажы, идик-хеви, арыг-сили, чажы дээш оон-даа өске).

Бот-негелде. Бот-негелдениң күүселдези.

Кыс уругнуң хүн чуруму. Хүн чурумунуң чаңчыктырылгазы (турар шагы, эртенги туалет, аыш-чем белеткээри, ону столга салыры, бажың ажылынга четтигиптери дээш оон-даа ыңай).

«Бак кадай көште даараныр» - беседа.

«Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр.

Ак сагыш, биче сеткил, топтуг чорук – кыс уругнуң албан чедип алып ужурлуг шынарлары. Адааргак чорук – амыдыралдың шаптараазыны.

«Эжиңниң чедишкиннерин үлеш, детки» (ажык чугаа).

Кыс уругнуң өзүлдезинде онзагай байдалдар. Физиология талазы-биле билиглер (мага-ботта өскерилгелер).

«Кыс болган» деп кымны ынча дээрил? Кыс уругнуң ай-хүн демдээ.

Аңаа хамаарышкан улусчу ужурлар, сагылгалар, арыг-шевер айтырыллары.

Баштайгы ынакшыл. Баштайгы ынакшылдың онзагай байдалы.

Ёзулуг эр кижип деп кымыл? Ниити сонуургал, бот-бодун билчири. Найырал деп чүл? Найыралга төлептиг болуру. Найырал дугайында ырлар, шүлүктөр.

Кыс уругнуң арыг ады, чоргааралы.

Арагалаашкын, күштеп-күчүлээшкин чүден эгелээрил?

«Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер домактың идеялиг утказы. Бедик мөзү-шынар – тыва нацияның мандыырының кол үндезини.

Ажык чугаа. «Кыс кижип болгаш амгы үе».

А й т ы р ы г л а р ы:

1) Күштеп-күчүлээшкинниң республикада (тус черде) байдалы. Ону болдур-базынынң үндезиннери.

2) Кыстың бүдүжү кандыг болурул?

Чогаадыкчы даалга: бот-демдеглел дептерин кылып. Аңаа бодунуң чедер-четпес талаларын, сагыш-сеткилин, чедип алып дээн сорулгазын, оң күүселдезин бижиир. Ат-сураглыг херээженнер дугайында литератураның каталогун, кыска допчулалын тургузар.

III эге. ААЖЫ-ЧАҢ ХӨӨННЕЖИЛГЕЗИ. КЫС УРУГНУҢ БОДУН АЛДЫНАРЫНЫҢ УЖУРЛАРЫ

жур (этикет) дугайында билиг. Янзы-бүрү чоннарның этикеди. Өг-бүле ужурлары. Дөргүл-төрөл ужурлары. Девискээр ужурлары. Нация ужурлары. Ниити амгы үениң ужурлары.

Аажы-чаң ужурларының байдал аайы-биле сагылгазы (хөй-ниити черинге, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң, эр улустуң аразынга дээш оон-даа ыңай).

Кыс кижиниң сагыыр ужурлары. Кыс уругнуң кылажы. Олурары. Турары. Амыр-менди сагылгалары. Амгы үениң ужурлары.

Кыс уругнуң бодунуң дурт-сынынга таарыштыр кеттинери. Хептерниң өңнериниң таарыштырылгазы. Кыстың холдары, салаалары. Холдарның шимчениглери. Бот-арыг-шевер.

Чөдүрерде, азырар-бышкыарда сагылгалар. Думчук аржыылын доктаамал ажыглаары.

Көрүш. Кыстың көрүжү. Көрүштүң хевирлери. Чымчак көрүш. Дорт (чиге) көрүш. Магадаан көрүш. Сонуургаан көрүш. Элдепсинген көрүш. Шооткан көрүш. Соок көрүш.

Каткы. Каттыларының ужурлары. Ужурлуг каткы, хостуг каткы, ыяңгылыг каткы, сыйтың (сыйбың) каткы, сиилең каткы, кыжырымак каткы дээш оон-даа ыңай. Аяныг каткы. Мимиктиг болгаш пантомимиктиг диалогтар.

Кыс уругга хамаарышкан улусчу хоруглар, шеглээр ёзу-чурумнар.

Чогаадыкчы даалга:

- 1) Кыс кижиниң кылажының дугайында медээ.
- 2) Кыс кижиниң олут чазалгазының дугайында медээ.
- 3) Янзы-бүрү көрүштүң хевирлериниң чуруктарын чыыр, чуруур, чурукка тырттырар азы журнал, номнардан ушта бижилгени кылыр.
- 4) Холду, салааларны ажаарының практиктиг сүмези (медээ).
- 5) Сорулгалыг кино, шии, делгелгелер көрүлдези.

IV эге. ЧУГАА АЯНЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.

Чугаа аянының дугайында билиг. Тыва улустуң чугаа аяныга хамаарышкан ужурлары. Оожум, топтуг аян. Мендилежириниң, хөөрежириниң, байырлажырының аяны.

Амгы чугаа аяны. Кыс уругнуң чугаазының аяны, хөөнү. Чугаа аянының деңгели.

Тыва дыл. Төрээн дылынга арыг чугаалап билири. Үн. Үннүң хевирлери (хостуг үн, кызаа үн, сыылааш үн, бырылааш үн дээш оон-даа ыңай).

Чугааланыры. Дыңнаары. Номчууру. Бижири. Чүвени билдингир кылдыр сөс-биле дамчыдары. Бодунуң чугаазында четпес байдалдарны эдериниң аргалары (номчуп, дыңнап тургаш, магнитофонга бижиткеш, янзы-бүрү мергежилгелерни кылып тургаш).

Өске кижини дыңнап, ооң чугаалаан чүүлүн билип алыры. (Мергежилгелер дузазы-биле.) Телефон дамчыштыр чугаалажыры.

Чугаа аянының хөөннештирилгези. Өөрээнин илередири.

Чөпсүнгенин илередири. Четтиргенин илередири.

Мунгараанын, хомудаанын илередири. Кажыыдал илередири.

Чөпсүнмээнин, таарзынмаанын, чөпшээрешпээнин илередири.

Сөс-биле арын-шырайның шимчээшкиннерин хөөннештирери.

Даалга 1. Тыва телевидениениң, радионуң дикторларының үнүнүң хайгааралын кылыр.

Даалга 2. Ада-иениң, эш-өөрүнүң, башкыларының чугаа-соодунда эки чүүлдерни хайгаарааш, бижиир.

«КЫСТЫҢ БҮДҮЖҮ» ДЕП КУРСТУҢ КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

№	Темаларның аттары	Шагы	Ай, хүнү	
			8а План ёзугаар	8б План ёзугаар
	I эге. КЫС КИЖИ – АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭЭЗИ, ИДЕГЕЛИ, ЫНАНЫЖЫ	3		
	«Кыстың бүдүжү» деп эртемниң сорулгалары. Кыс кижиниң ыдыктыг хүлээлгелериниң дугайында беседа. Улусчу педагогикада кыс кижиниң амыдыралга ачы-дузасы. «Кыс уругнуң аксы чыдывас болза, томаанныы эки», «Аныяандан адың камна» деп үлегер домактарның ужур-утказы.	1	04.09	02.09
	Тыва улустуң аас чогаалында кыс кижиниң овор-хевири (даштыкы байдалы болгаш иштики сагыш-сеткили).	1	11.09	09.09
	Ажык чугаа «Авамның (угбамның) чылыг холдары». 1) Мээң авам (угбам) – чоргааралым. 2) Авамның (угбамның) кылыр ажылдары. 3) Авамның (угбамның) чараш, онза бүдүштүг талалары. Чогаадыкчы даалга: аваңарның (угбазының) допчу намдарын, ооң төрөл-салгалын бижиир, аас-биле тайылбырлаар. Бо темага чогаадыг бижип болур. Т а й ы л б ы р: <i>Бир эвес авазы чок өскүс уруг болза, кырган-авазының, угбазының, даай-авазының азы кандыг-бир чоок төрели херээжен кижиниң дугайында бижип болур.</i>	1	18.09	16.09
	II эге. МӨЗҮ-ШЫНАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИ	13		
	«Идик бакта эжик ырак» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр.	1	25.09	23.09
	Кыс уругнуң бодун алдынары: даштыкы хевири (дурт-сыны, шимчээшкиннери, кылажы, идик-хеви, арыг-силини, чажы дээш оон-даа өске). Бот-негелде. Бот-негелдениң кууселдези.	1	02.10	30.09
	Кыс уругнуң хүн чуруму. Хүн чурумунуң чаңчыктырылгасы (турар шагы, эртенги туалет, аыш-чем белеткээри, ону столга салыры, бажың ажылынга четтигиптери дээш оон-даа ыңай). «Бак кадай көште даараныр» - беседа.	1	09.10	07.10
	«Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес» деп үлегер домакка делгеренгей тайылбыр. Ак сагыш, биче сеткил, топтуг чорук – кыс уругнуң албан чедип алып ужурлуг шынарлары. Адааргак чорук – амыдыралдың шаптараазыны.	1	16.10	14.10
	«Эжиниң чедиинкинерин үлеш, детки» (ажык чугаа).	1	23.10	21.10
	Кыс уругнуң өзүлдезинде онзагай байдалдар. Физиология талазы-биле билиглер (мага-ботта өскерилгелер).	1	06.11	11.11
	«Кыс болган» деп кымны ынча дээрил? Кыс уругнуң ай-хүн демдээ. Аңаа хамаарышкан улусчу ужурлар, сагылгалар, арыг-шевер айтырыглары.	1	13.11	18.11
	Баштайгы ынакшыл. Баштайгы ынакшылдың онзагай байдалы.	1	20.11	25.11

	Ёзулуг эр кижиде кымыл? Ниити сонuurгал, бот-бодун билчири. Найырал деп чүл? Найыралга төлөптүг болуру. Найырал дугайында ырлар, шүлүктөр.	1	27.11	02.12
	Кыс уругнун арыг ады, чоргааралы. Арагалаашкын, күштеп-күчүлээшкин чүден эгелээрил? «Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер домактың идеялиг утказы. Бедик мөзү-шынар – тыва нацияның мандыырының кол үндезини.	1	04.12	09.12
	Ажык чугаа. «Кыс кижиде болгаш амгы үе». А й т ы р ы г л а р ы: 1) Күштеп-күчүлээшкинниң республикада (тус черде) байдалы. Ону болдур-базынның үндезиннери. 2) Кыстың бүдүжү кандыг болурул? Чогаадыкчы даалга: бот-демдеглел дептерин кылыр. Аңаа бодунун чедер-четпес талаларын, сагыш-сеткилин, чедип алып дээн сорулгазын, ооң күүселдезин бижиир.	1	11.12	16.12
	Ат-сураглыг херэеженнер дугайында	1	18.12	23.12
	III эге. ААЖЫ-ЧАҢ ХӨӨННЕЖИЛГЕЗИ. КЫС УРУГНУҢ БОДУН АЛДЫНАРЫНЫҢ УЖУРЛАРЫ	14		
	Ужур (этикет) дугайында билиг. Янзы-бүрү чоннарның этикеди. Өг-бүлө ужурлары.	1	25.12	13.01
	Дөргүл-төрөл ужурлары. Девискээр ужурлары. Нация ужурлары. Ниити амгы үениң ужурлары.	1	15.01	20.01
	Аажы-чаң ужурларының байдал аайы-биле сагылгазы (хөй-ниити черинге, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң, эр улустун аразынга дээш оон-даа ыңай).	1	22.01	27.01
	Кыс кижиниң сагыр ужурлары. Кыс уругнун кылажы. Олулары. Турары. Амыр-менди сагылгалары.	1	29.01	03.02
	Амгы үениң ужурлары.	2	05.02 12.02	10.02 17.02
	Кыс уругнун бодунун дурт-сынынга таарыштыр кеттинери. Хептерниң өңнериниң таарыштырылгазы. Кыстың холдары, салаалары. Холдарның шимчениглери. Бот-арыг-шевер. Чөдүрерде, азырар-бышкыарда сагылгалар. Думчук аржыылын доктаамал ажыглаары.	1	19.02	24.02
	Көрүш. Кыстың көрүжү. Көрүштүң хевирлери. Чымчак көрүш. Дорт (чиге) көрүш. Магадаан көрүш. Сонуургаан көрүш. Элдепсинген көрүш. Шооткан көрүш. Соок көрүш.	1	26.02	03.03
	Каткы. Каттыларының ужурлары. Ужурлуг каткы, хостуг каткы, ыяңгылыг каткы, сыйтың (сыйбың) каткы, силен каткы, кыжырымак каткы дээш оон-даа ыңай. Аянын каткы.	1	05.03	10.03
	Мимиктиг болгаш пантомимиктиг диалогтар.	1	12.03	17.03

<p>Кыс уругга хамаарышкан улусчу хоруглар, шеглээр ёзу-чурумнар.</p> <p>Чогаадыкчы даалга:</p> <p>1) Кыс кижиниң кылажының дугайында медээ.</p> <p>2) Кыс кижиниң олут чазалгазының дугайында медээ.</p> <p>3) Янзы-бүрү көрүштүң хевирлериниң чуруктарын чыыр, чуруур, чурукка тырттырар азы журнал, номнардан ушта бижилгени кылып.</p> <p>4) Холду, салааларны ажаарының практиктиг сүмези (медээ).</p> <p>5) Сорулгалыг кино, шии, делгелгелер көрүлдези. мергежилгелерни кылып тургаш).</p>	1	19.03	07.04
<p>Өске кижини дыңнап, ооң чугаалаан чүүлүн билип алыры. (Мергежилгелер дузазы-биле.) Телефон дамчыштыр чугаалажыры.</p>	1	02.04	14.04
<p>Чугаа аянының хөөннештирилгези. Өөрээнин илередири. Чөпсүнгенин илередири. Четтиргенин илередири. Муңгараанын, хомудаанын илередири. Кажыдал илередири. Чөпсүнмээнин, таарзынмаанын, чөпшээрешпээнин илередири.</p>	1	09.04	21.04
<p>Сөс-биле арын-шырайның шимчээшкннерин хөөннештирери. Даалга 1. Тыва телевидениениң, радионуң дикторларының үнүнүң хайгааралын кылып.</p> <p>Даалга 2. Ада-иениң, эш-өөрүнүң, башкыларының чугаа-соодунда эки чүүлдерни хайгаарааш, бжиир.</p>	1	16.04	28.04
IV эге. ЧУГАА АЯНЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.	5		
<p>Чугаа аянының дугайында билиг. Тыва улустуң чугаа аянынга хамаарышкан ужурлары. Оожум, топтуг аян. Мендилежириниң, хөөрежириниң, байырлажырының аяны.</p>	1	23.04	05.05
<p>Амгы чугаа аяны. Кыс уругнуң чугаазының аяны, хөөнү. Чугаа аянының деңгели.</p>	1	30.04	12.05
<p>Тыва дыл. Төрээн дылынга арыг чугаалап билири. Үн. Үннүң хевирлери (хостуг үн, кызаа үн, сыылааш үн, бырылааш үн дээш оон-даа ыңай).</p>	1	07.05	19.05
<p>Чугааланыры. Дыңнаары. Номчууру. Бжиيري. Чүвени билдингир кылдыр сөс-биле дамчыдары. Бодунуң чугаазында четпес байдалдарны эдериниң аргалары (номчуп, дыңнап тургаш, магнитофонга бижиткеш, янзы-бүрү</p>	1	14.05	26.05
<p>Түңнел- катаптаашкын</p>	1	21.05	

АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА:

1. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. – ТНУЧ, Кызыл, 2007
  2. Казырыкпай Б., Казырыкпай Б.Б. Эр чо, Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг НУЧ, Кызыл, 2007
  3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994.
  4. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 1984.
  5. Тыва Республиканың аныктар политиказының дугайында // Шын, 1993, март 3.
  6. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң дүрүмү // Эне сөзү, 1992, январь 15-21.
  7. Чүлдүм Ч. Сеткил байлаа – национал байлак // Шын, 1991, январь 10.
  8. Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, август 6.
  9. Эрдыниева Л. Берге нарын байдалда республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында // Шын, 1992, октябрь 6, 8, 16.
-
1. Волков Г. Н. Нравственное воспитание учащихся IV-VIII классов сельской национальной школы. – М.: Изд-во НИИнацион. школ МП РСФСР, 1986.
  2. Волков Г. Н. Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974.
  3. Вяткина К. К. Очерки культуры и быта бурят. М., 1969.
  4. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.
  5. Кон И. С. Ребёнок и общество. -М.: Наука, 1988.
  6. Макаров Д. С. Народная мудрость: знания и представления. -Якутск, 1983.
  7. Новикова Л. И. Самоуправление в школьном коллективе. – М.: Знание, 1983.
  8. Ооржак Х. Д.-Н. Проблемы школьной физической культуры // Актуальные проблемы национального образования в Республике Тыва. –Кызыл: КГПИ, 1994.
  9. Постановление Правительства Республики Тыва «О государственной программе развития семьи и охраны материнства и детства» (1993).
  10. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. Минск, 1978.
  11. Сухомлинский В. А. Потребность человека в человеке. – М., Советская Россия, 1978.
  12. Станиславский К. С. Этика. –М.: Искусство, 1981.
  13. Этнические стереотипы поведения / Институт этнографии имени Миклухо-Маклая. Академия наук СССР, под ред. А. К. Байбулина, - Л.: Наука, 1985.

В настоящем документе прошнуровано,
пронумеровано и скреплено печатью в
количестве 5 страниц

Директор школы Мамунов А.С.

